

Uwagi wstępne

Określenie „podróż sentymentalna” kojarzy się obecnie raczej z pewną odmianą podróżowania¹ niż z popularnym na przełomie XVIII i XIX wieku gatunkiem literackim, zawdzięczającym powstanie i nazwę *Podróży sentymentalnej przez Francję i Włochy* Laurence’a Sterne’a. Nazwy tej używa się w odniesieniu do podróży prowadzącej do miejsc, z którymi łączy jej uczestnika więź uczuciowa, przebiegającej nie tylko w przestrzeni fizycznej, ale także na płaszczyźnie psychicznej². Właśnie zaangażowanie emocjonalne jednostki w relacjach ze światem i ludźmi oraz zagłębianie się przez nią we własne przeżycia i przemyślenia zbliża do siebie „podróż sentymentalną” człowieka naszych czasów oraz podróż sentymentalną Sternowskiego Yoricka i szerokiej rzeszy – mającej przedstawicieli we wszystkich literaturach europejskich – „podobnych do Yoricka”³.

Utworki literackie odwołujące się do czynności przemieszczania i przez to opatrywane wspólnym mianem „podróży”⁴ istnieją od najdawniejszych czasów; wielu stuleci wstecz sięga też sama idea przemieszczania się człowieka w przestrzeni i jej pierwsze realizacje. Dokonujące się w ciągu stuleci zmiany w rozumieniu literatury sprawiają, że bardziej zasadne niż mechaniczne zestawianie wszystkich powstałych tekstów „podróży” i dopatrywanie się w nich automatycznej kontynuacji doświadczeń poprzedników wydaje się rozpatrywanie każdego z nich w kontekście epoki literackiej, którą on reprezentuje, charakterystycznych dla tamtych czasów założeń ideowych i artystycznych oraz zjawisk życia społeczno-kulturalnego.

¹ O odmianach podróży w czasach współczesnych zob.: K. Podemski, *Socjologia podróży*, Poznań 2004, s. 7–114.

² Por.: P. Kowalski, *Odyseje nasze byle jakie. Droga, przestrzeń i podróżowanie w kulturze współczesnej*, Wrocław 2002, s. 99–127 (rozdział pt. *Podróże sentymentalne, czyli loci amoeni masowej wyobraźni*).

³ T. Mikulski, *Spotkania wrocławskie*, Wrocław – Warszawa 1950, s. 57–79.

⁴ Jak zwięźle ujmuje rzecz Roman Krzywy, „w literaturze przedmiotu podróż traktowana jest bardzo rozmaicie”: „czasem uznaje się ją za typ literatury (piśmiennictwa), innym razem zarówno za typ, jak i gatunek, a jeszcze innym – tylko za gatunek; tym samym nazwa podróz «zyskuje» charakter quasi-nazwy genologicznej, nazwy nieprecyzyjnej, będącej w nieokreślonym bliżej stosunku do swych *generum proximorum* (piśmienniczych i literackich)”. Zob.: R. Krzywy, *Od hodoeporikonu do eposu peregrynackiego. Studium z historii form literackich*, Warszawa 2001, s. 19. Zob. też: W. Ostrowski, *Podróż*, (w:) *Słownik rodzajów i gatunków literackich*, pod red. G. Gazdy i S. Tyneckiej-Makowskiej, Kraków 2006, s. 538–542.

Osobnego podejścia wymaga początkowy odcinek tego łańcucha w literaturze rosyjskiej, obejmujący piśmiennictwo staroruskie⁵. Wystarczy zapoznać się z kilkoma zabytkami, aby przekonać się, że podróżopisarstwo współtworzy piśmiennictwo staroruskie we wszystkich okresach rozwojowych. Może to być *Wędrowka ihumena ziemi ruskiej Daniila* (*Хождение Даниила, русской земли игумена*), związana z wyprawą autora do Konstantynopola i Ziemi Świętej w latach 1106–1108, a także *Wędrowka za trzy morza* (*Хождение за три моря*) kupca twerskiego Afanasija Nikitina, który w 1466 roku wyruszył w drogę do Indii i spędził tam (na ćwierć wieku przed zjawieniem się Vasco da Gamy) prawie trzy lata⁶. Należy dodać, że obecne w obu pozycjach określenie „хождение” lub „хождение” stanowi oznaczenie gatunkowe⁷. Może to być, wreszcie, któraś z szesnasto- czy siedemnastowiecznych relacji z misji poselskich, przygotowywanych zgodnie z rozpisaną na punkty instrukcją (stąd używane w odniesieniu do nich określenie „статейные списки”) i odtwarzających przebieg pobytu na miejscu oraz drogę w obie strony⁸. Staroruskie piśmiennictwo podróżnicze odzwierciedla więc bądź charakterystycznego dla kultury średnio-wiecznej ducha religijnego i zrodzoną z niego specyficzną formę aktywności chrześcijan, jaką były pielgrzymki do miejsc świętych, bądź działalność kupiecką, wyjazdy handlowe, bądź wreszcie przedsięwzięcia dyplomatyczne, misje

⁵ Por.: Н.И. Прокофьев, *Древнерусские хождения и литература путешествий нового времени. (К вопросу о преемственной связи жанров)*, (в:) *Актуальные проблемы литературы. Материалы VIII и IX научных конференций кафедр литературы педагогических институтов Северного Кавказа (1968–1969 гг.)*, отв. ред. И.Н. Сутягин, Ростов-на-Дону 1971, с. 164–173.

⁶ Zob.: *Idem, Русские хождения XII–XV вв.*, (в:) *Литература древней Руси и XVIII в.* („Ученые записки Москов. государ. педагог. института”, № 363), Москва 1970, с. 5–235; *idem, Хождение: путешествие и литературный жанр*, (в:) *Книга хождений. Записки русских путешественников XI–XV вв.*, состав., подготов. текста, перевод, вступ. статья и коммент. Н.И. Прокофьева, Москва 1984, с. 5–20; Э.И. Малето, *Хождения русских путешественников XII–XV вв.*, Москва 2000. Zob. też: В.П. Адрианова-Перетц, *Путешествия*, (в:) *История русской литературы*, т. 1 (*Литература XI – начала XIII века*), ред. тома А.С. Орлов, В.П. Адрианова-Перетц, Н.К. Гудзий, Москва – Ленинград 1941, с. 365–374; С.К. Шамбинаго, *Литература Северо-Восточной Руси (1380–1462). „Хождение за три моря” Афанасия Никитина*, (в:) *История русской литературы*, т. 2, ч. 1 (*Литература 1220-х – 1580-х гг.*), ред. тома А.С. Орлов, В.П. Адрианова-Перетц, Н.К. Гудзий, Москва – Ленинград 1946, с. 250–252.

Oba zabytki mają wydania polskie, opatrzone komentarzami i literaturą przedmiotu: *Ihumena Daniela z ziemi ruskiej pielgrzymka do Ziemi Świętej*, tłum. K. Pietkiewicz, oprac. J. Grzebnowska i K. Pietkiewicz, Poznań 2003; *Atanazy Nikitin, Wędrowka za trzy morza*, tłum. H. Willman-Grabowska, wstęp i objaśnienia W. Jakubowski i H. Willman-Grabowska, Wrocław 1952.

⁷ Por. m.in.: О.А. Белоброва, *Хождения*, (в:) *Литература древней Руси. Библиографический словарь*, под ред. О.В. Творогова, Москва 1996, с. 222–223.

⁸ Zob.: *Путешествия русских послов XVI–XVII вв. Статейные списки*, отв. ред. Д.С. Лихачев, Москва – Ленинград 1954. Zob. też: В.П. Адрианова-Перетц, *Путешествия XVI в.*, (в:) *История русской литературы...*, т. 2, ч. 1, *op. cit.*, с. 511–515; *eadem, Путешествия первой половины XVII в.*, (в:) *История русской литературы*, т. 2, ч. 2 (*Литература 1590–1690 гг.*), ред. тома А.С. Орлов, В.П. Адрианова-Перетц, Н.К. Гудзий, Москва – Ленинград 1948, с. 118–126; Д.С. Лихачев, *Путешествия на Запад*, (в:) *История русской литературы...*, т. 2, ч. 2, *op. cit.*, с. 420–427. Por.: F. Sielicki, *Dawna rosyjska literatura podróżnicza*, (w:) *idem, Podróż Borysa Szeremietiewa przez Polskę i Austrię do Rzymu oraz na Malte 1697–1698. Z dziejów kontaktów kulturalnych Rusi Moskiewskiej z Polską i Zachodem*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1975, s. 143–171.

poselskie. Z racji swych wartości artystycznych i poznawczych piśmiennictwo to stanowi przedmiot studiów literaturoznawczych i językoznawczych oraz historycznych i kulturoznawczych.

Nawet wrywkowa, bo ograniczona do okresu dawnej Rusi, wiedza o literaturze rosyjskiej pozwala utwierdzić się w przekonaniu, iż nie ustępuje ona pozostałym literaturom europejskim ani pod względem liczby dzieł, o których można mówić jako o „podróżach”, ani pod względem bogactwa ich treści i rozwiązań formalnych. Co więcej, jest jakby zapisana w niej szczególna otwartość na podejmowanie tematyki podróżniczej, związana z rzeczywistością rosyjską, bardziej skłaniającą do zmiany miejsca pobytu (albo przynajmniej pobudzającą dążenie do zmian w tym zakresie) niż do zasiedzenia w jednym miejscu⁹. W literaturze rosyjskiej powszechne są obrazy „podróży dla przyjemności, z obowiązku, [...] pod przymusem”, „podróży zaplanowanych” i „podróży podejmowanych pod wpływem nagłego impulsu”, „podróży-ucieczek od czegoś i podróży-wypraw ku czemuś”, „podróży-powrotów i wyjazdów w nieznanne”, podróży po to, by „odpocząć od zbyt intensywnego życia” i po to, by „nasycić je nowymi wrażeniami i przeżyciami”¹⁰. Niemal wszystkie pojawiają się w literaturze osiemnastowiecznej, często stanowiąc klucz do jej zinterpretowania.

Szczególna pozycja zajmowana pod tym względem przez literaturę (głównie prozę) osiemnastowieczną wynika ze specyficzności stulecia, w którym powstawała i które współtworzyła, nieprzypadkowo nazywanego „wiekiem podróży”. Pisząc o „wielkich przemianach psychologicznych” zachodzących w świadomości Europejczyków u progu XVIII wieku i rzutujących na oblicze całego stulecia, Paul Hazard wysuwa spośród nich na plan pierwszy „przejście od stabilności do ruchu” i jako jedną z najbardziej widocznych oznak tego procesu wymienia triumf „relacji z podróży”, jak pisze, „gatunku literackiego o granicach chwiejnych, dość wygodnego, jako że można w nim pomieścić wszystko – uczone rozprawy, katalogi muzealne albo historie miłosne”, mogącego być „bądź naładowanym wiedzą, poważnym sprawozdaniem, bądź studium psychologicznym, bądź powieścią po prostu, bądź wreszcie wszystkim naraz”; dodaje następnie, że „jedni krytykują ten gatunek, inni chwają, jednakże zarówno pochwały, jak krytyki dowodzą, że zajął pozycję doniosłą i że nie można było się bez niego obejść”¹¹. Równie wyraziście podkreśla „podróżniczy” charakter XVIII stulecia Michel Vovelle, umieszczając „odkrywcę” wśród dziesięciu najbardziej rozpowszechnionych „wizerunków” człowieka tych czasów; sporządzając portret „odkrywcy”, Marie-Noëlle Bourguet stwierdza, że „literatura podróży, aż do tego momentu drugorzędna gałąź

⁹ В. Шукин, *Путь как познание и освобождение. К тематике путешествия в русской литературе*, (w:) *Podróż w literaturze rosyjskiej i w innych literaturach słowiańskich. Międzynarodowa Konferencja Literaturoznawcza Sławistów. Opole, 24–25 października 1990 r.*, pod red. T. Poźniaka i A. Wieczorek, Opole 1993, s. 25.

¹⁰ E. Tarkowska, *Czas podróży, włóczgi, wędrówki*, „Res Publica Nowa” 1995, nr 7–8, s. 12.

¹¹ P. Hazard, *Kryzys świadomości europejskiej 1680–1715*, tłum. J. Lalewicz i A. Siemek, wstęp M. Żurowski, Warszawa 1974, s. 30.

produkcji literackiej, staje się [...] gatunkiem przyciągającym uwagę”, czego sygnałem jest jej dwukrotnie większa niż w wieku minionym obecność na rynku wydawniczym¹².

Przytoczone wypowiedzi odnoszą się do podróży sentymentalnych jedynie w części. Punktem wyjścia badań nad wszelkiego rodzaju tekstami „podróży” winno stać się bowiem (oprócz wspomnianego już umiejscowienia w epoce historycznej) dokonanie ich rozróżnienia na „podróże dokumentarne” (o nich piszą głównie wymienieni badacze), czyli „relacje «prawdziwe» z podróży rzeczywistych, opowiedziane przez ich uczestników”, oraz „podróże literackie”, „odwołujące się wyłącznie lub prawie wyłącznie do fikcji i podporządkowane bardziej kryteriom estetycznym i konwencjom literackim niż kategoriom prawdy lub prawdopodobieństwa”¹³. Zarazem należy pamiętać, iż granica między obiema odmianami bywa często płynna, co oznacza, że jedna może odznaczać się cechami drugiej. Podróż sentymentalna stanowi ogniwo w łańcuchu „podróży literackich”.

W dziejach literatury europejskiej podróż sentymentalna zapisała się jako jeden ze sztandarowych gatunków prozatorskich sentymentalizmu, trwale kojarzony z tym kierunkiem literackim – wraz ze łaźnymi opowieściami o nieszczęśliwej miłości – jako jego znak rozpoznawczy. W literaturze rosyjskiej podróż sentymentalna odegrała rolę szczególną, podobnie jak szczególna – co warte podkreślenia, nieporównywalna z pozostałymi literaturami europejskimi – była w niej w ogóle pozycja sentymentalizmu.

Istota kompleksowych studiów nad gatunkiem literackim, uwzględniających jego genezę, dzieje, znaczenie w rozwoju literatury oraz zagadnienia poetyki, polega na włączeniu do nich pozycji z różnych szczebli układu hierarchicznego stworzonego przez historyków literatury. Dzieła pisarzy wybitnych, odznaczające się odkrywczością treści i formy, sąsiadują w nim z utworami pisarzy drugo- czy trzecioplanowych, które nie zdołały zająć znaczącego miejsca w dziejach literatury.

Wśród badaczy stawiających sobie inne cele aniżeli tak pojmowane przedstawienie gatunku literackiego, wymagające traktowania całego materiału egzemplifikacyjnego na równych prawach i w tej samej perspektywie, obiektem zainteresowania stają się, siłą rzeczy, głównie pozycje z pierwszej grupy. Im też poświęcono najobszerniejszą literaturę przedmiotu. Szczegółowe studia nad twórczością pisarzy z tła literackiego – mimo nawoływań teoretyków i historyków literatury, przekonujących, że „ograniczenie zainteresowań do dzieł wybitnych nie pozwala [...] rozumieć ciągłości tradycji literackiej [...] i samej istoty procesu literackiego”¹⁴, gdyż „w dowolnym okresie o aktualnym

¹² M.-N. Bourguet, *Odkrywca*, (w:) *Człowiek Oświecenia*, pod red. M. Vovelle’a, tłum. M. Woźniak i in., Warszawa 2001, s. 308.

¹³ J. Kamionka-Straszakowa, *Podróż*, (w:) *Słownik literatury polskiej XIX wieku*, pod red. J. Bachórza i A. Kowalczykowej, Wrocław – Warszawa – Kraków 1994, s. 698.

¹⁴ R. Wellek, A. Warren, *Teoria literatury*, tłum. pod red. M. Żurowskiego, Warszawa 1975, s. 21.

stanie rynku literackiego [...] decyduje przede wszystkim produkcja pisarzy drugo- i trzeciorzędnych, spośród liczego grona których przyszłe pokolenia [...] wyłonią postacie [...] wybitne, [...] «klasycznych» przedstawicieli tej czy innej tendencji»¹⁵ – wciąż jeszcze należą do przedsięwzięć odosobnionych, sytuujących się na marginesie badań nad literaturą.

Podróż sentymentalna jest przykładem gatunku, w którym dysproporcje między stanem zaawansowania studiów nad pozycjami z pierwszej kategorii (*Podróżą z Petersburga do Moskwy* Aleksandra Radiszczewa i *Listami podróżnika rosyjskiego* Nikołaja Karamzina) a pozycjami z grupy drugiej (W.W. Izmajłowa, P.I. Szalikowa, I.I. Martynowa, P.I. Sumarokowa, M.I. Niewzorowa i in.) rysują się szczególnie ostro.

Wśród prekursorów całościowych studiów nad rosyjską podróżą sentymentalną, opartych na materiale egzemplifikacyjnym uwzględniającym więcej niż dwie główne pozycje, wysuwa się na czoło T. Roboli z artykułem o „literaturze «podróży»”, zamieszczonym w 1926 roku w zbiorze prac poświęconych problemom prozy¹⁶. Nie sposób przejść obojętnie obok niego przede wszystkim ze względu na klasyfikację rodzimych realizacji gatunku: wyodrębnienie wśród nich – przywołanych przykładów jest całkiem sporo, ale scharakteryzowane są raczej pobieżnie – „typu Sterne’a” oraz „typu Dupaty’ego”. Można – śladem G.A. Gukowskiego¹⁷ czy A.S. Januszkiewicza¹⁸ – zgodzić się z tą propozycją, można – wzorem J.M. Łotmana i B.A. Uspienskiego¹⁹ czy A. Schönle²⁰ – odnieść się do niej negatywnie, nie sposób jednak nie przyznać, iż zarówno przeprowadzanie podziałów podróży sentymentalnych, jak i szukanie ich źródeł obcych to najistotniejsze zadania, jakie stoją przed badaczami. Tom z 1926 roku odgrywa ważną rolę także dlatego, że – za sprawą artykułu K. Skipinej – rozpoczyna kompleksowe badania gatunku opowieści sentymentalnej.

Zapoczątkowane wówczas prace nad rosyjską podróżą sentymentalną znalazły w latach następnych jedynie nielicznych kontynuatorów. Ich studia stanowiły zwykle wycinek szerszych przedsięwzięć badawczych, mających na celu – jak w przypadku Pawła Orłowa czy, w nieco inny sposób, Walentina Korowina²¹

¹⁵ W. Skrunda, *Na marginesach wielkiej literatury. Ewolucja rosyjskich almanachów literackich z lat 1794–1852*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974, s. 5.

¹⁶ T. Roboli, *Литература „путешествий”*, (w:) *Русская проза*, под ред. Б.М. Эйхенбаума и Ю.Н. Тынянова, Ленинград 1926, с. 42–73.

¹⁷ Г.А. Гукровский, *Русская литература XVIII века*, Москва 1999, с. 438–439.

¹⁸ А.С. Янушкевич, *Итальянские впечатления и встречи В.А. Жуковского (по материалам дневников, архива и библиотеки поэта)*, „Russian Studies. Ежеквартальник русской филологии и культуры” 1996 (1998), т. 2, № 4, с. 181 и 195.

¹⁹ Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский, *„Письма русского путешественника” Карамзина и их место в развитии русской культуры*, (w:) Ю.М. Лотман, Карамзин. Сотворение Карамзина. Статьи и исследования 1957–1990. Заметки и рецензии, Санкт-Петербург 1997, с. 531–538.

²⁰ А. Шёнле, *Подлинность и вымысел в авторском самосознании русской литературы путешествий 1790–1840*, перевод Д. Соловьева, Санкт-Петербург 2004, с. 9.

²¹ Chodzi o przygotowanie przez niego antologii rosyjskiej prozy sentymentalnej, w której oprócz opowieści sentymentalnych znalazły się podróże sentymentalne. Są nimi: *Podróż po całym Krymie i Besarabii w 1799 roku. Z historycznym i topograficznym opisem wszystkich tych miejsc (Путешествие по всему Крыму и Бессарабии в 1799 году. С историческим и топографическим*

– analizę różnorodnych zjawisk literackich sentymentalizmu rosyjskiego bądź – co dotyczy J.S. Iwaszynej, W.M. Guminskiego i W.A. Michelsona, a także A. Schönle – charakterystykę „podróży literackich” w różnych czasach, zarówno poprzedzających rozwój sentymentalizmu, jak i przypadających na epoki późniejsze.

P. Orłow zapisał się jako jeden z najwybitniejszych znawców rosyjskiego sentymentalizmu. Opublikowana przez niego w 1977 roku monografia sentymentalizmu stanowiła – jak uznano – próbę przywrócenia temu kierunkowi literackiemu dobrego imienia oraz uczynienia z niego – po latach niebytu lub istnienia w okrojonym, a często także wypaczonym kształcie, wynikającym z dokonywania oceny literatury z pozycji politycznych – pełnowartościowego obiektu zainteresowań badawczych²². W zakresie studiów nad podróżą sentymentalną zasługą Orłowa stało się powiązanie jej dziejów z etapami rozwoju reprezentowanego kierunku literackiego; przedstawiając poszczególne z nich, skupiał się na zawartości treściowej i związkach z myślą oświeceniową, a także – w przypadku utworów autorów z tła literackiego²³ – stopniu zależności od *Listów podróżnika rosyjskiego*. Jedyne sporadycznie nawiązuje się do podróży sentymentalnych w dwóch pozostałych monografiach sentymentalizmu rosyjskiego, Natalii Koczetkowej²⁴ oraz Michaiła Iwanowa²⁵.

Spośród trojga innych badaczy – Jeleny Iwaszynej²⁶, Wiktora Guminskiego²⁷ i Wsiewołoda Michelsona²⁸ – najwięcej do studiów nad podróżą sentymentalną wniosła Iwaszyna. W odróżnieniu od Guminskiego i Michelsona oraz

описанием всех тех мест) P.I. Sumarokowa; *Nowy czuły podróżnik, czyli Moja przechadzka do A.*** (Новый чувствительный путешественник, или Моя прогулка в А.***)* K.* G.*, *Podróż do Kazania, Wiatki i Orenburga w 1800 roku (Путешествие в Казань, Вятку и Оренбург в 1800 году)* M.I. Niewzorowa; *Listy z Londynu (Письма из Лондона)* P.I. Makarowa; *Podróż do Małorosji (Путешествие в Малороссию)* i *Podróż do Kronsztadu 1805 roku (Путешествие в Кронштадт 1805 году)* P.I. Szalikowa. Zob.: *Ландшафт моих воображений. Страницы прозы русского сентиментализма*, состав., автор вступ. статьи и примеч. В.И. Коровин, Москва 1990.

²² P.A. Orłow, *Русский сентиментализм*, Москва 1977. Zob. recenzję: A. Кузьмин, *Возвращение русского сентиментализма*, „Октябрь” 1978, № 8, s. 293–303.

²³ Zob. także: P.A. Orłow, *К вопросу о демократическом лагере русского сентиментализма (повесть И.И. Мартынова „Филон”)*, „Вестник Московского университета” 1972, № 2, s. 19–31.

²⁴ Н.Д. Кочеткова, *Литература русского сентиментализма. (Эстетические и художественные искания)*, Санкт-Петербург 1994.

²⁵ М.В. Иванов, *Судьба русского сентиментализма*, Санкт-Петербург 1996.

²⁶ Е.С. Ивашина, *Жанр литературного путешествия в России конца XVIII-первой трети XIX века. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Москва 1980. Zob. także: *eadem*, „Путешествие” как жанр русской литературы конца XVIII-первой трети XIX века (к специфике изучения), (w:) *Культурологические аспекты теории и истории русской литературы*, отв. ред. Л.А. Колобаева, Москва 1978, s. 50–55; *eadem*, *Мотив путешествия в русской прозе начала XIX века*, (w:) *Вопросы сюжета и композиции. Межузовский сборник*, Горький 1985, s. 51–59.

²⁷ В.М. Гуминский, *Проблема генезиса и развития жанра путешествий в русской литературе. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Москва 1979. Zob. także: *idem*, *К вопросу о жанре „путешествий”*, (w:) *Филология*, вып. 5, отв. ред. И.Ф. Волков, Москва 1977, s. 82–93.

²⁸ В.А. Михельсон, *„Путешествие” в русской литературе*, Ростов-на-Дону 1974.

późniejszego badacza W.A. Michajłowa²⁹, zajmujących się różnymi epokami literackimi, ogranicza ona swe zainteresowanie do dwóch grup materiałów – właśnie prozy przełomu XVIII i XIX wieku oraz prozy lat trzydziestych i czterdziestych XIX wieku: za cel stawia sobie prześledzenie przemian, jakim podlegała „podróż literacka”, oraz wskazanie głównych właściwości poetyki; na uwagę zasługuje odnotowanie przez nią polemiki wokół podróży sentymentalnej w pierwszych latach XIX wieku. Nie sposób przejść obojętnie także wobec pracy Andreasa Schönle’a (można dodać, że nie jest on jedynym zachodnioeuropejskim badaczem podróży sentymentalnej³⁰) o „autentyzmie i fikcji” w rosyjskiej „literaturze podróży” lat 1790–1840: opierając się na równie szerokim jak poprzednicy materiale literackim, traktuje on jednak podróż sentymentalną w sposób preferencyjny, oddzielne rozdziały swej pracy poświęca dziełom Radiszczewa i Karamzina oraz, z czym nie mieliśmy do czynienia wcześniej, P.I. Szalikowa i W.W. Izmajłowa; Schönle zauważa też, że z całej literatury dotyczącej podróży sentymentalnej godne uwagi są głównie prace Iwaszynie³¹. Należy dodać, że osobnych publikacji doczekała się szczegółowa kwestia gatunku podróży sentymentalnej – odnotowana zresztą przez wszystkich wymienionych badaczy – a mianowicie wykorzystanie w nim formy epistolarnej³².

Jak z tego wynika, regułą jest zawężanie przez badaczy materiału egzemplifikacyjnego do kilku pozycji, poprzestawanie na samym odnotowaniu ich tytułów, czasem jedynie dodanie kilkudzaniowej charakterystyki treści. Zresztą nie tylko podróże sentymentalne, ale i pozostałe aspekty aktywności pisarskiej ich autorów nie stały się przedmiotem szerszego zainteresowania któregoś z nich; wyjątek stanowi jedynie Piotr Szalikow, przyciągający uwagę ze względu na działalność wydawniczą³³. Zatem jedynymi pisarzami z kręgu twórców podróży sentymentalnych, których dorobek doczekał się bogatej literatury przedmiotu, są Karamzin i Radiszczew.

Wspólne dla większości badaczy *Listów podróżnika rosyjskiego*, reprezentujących różne pokolenia, gdyż studia nad spuścizną Karamzina prowadzi się już od ponad półtora wieku, jest, po pierwsze, rozpatrywanie ich w powiązaniu z bio-

²⁹ В.А. Михайлов, *Эволюция жанра литературного путешествия в произведениях русских писателей XVIII–XIX веков. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Волгоград 1999.

³⁰ Zob. m.in.: R.K. Wilson, *The literary travelogue. A comparative study with special relevance to russian literature from Fonvizin to Pushkin*, The Hague 1973.

³¹ А. Шёнле, *Подлинность и вымысел в авторском самосознании русской литературы путешествий 1790–1840*, перевод Д. Соловьева, Санкт-Петербург 2004.

³² Zob. m.in.: П.Е. Бухаркин, *К вопросу о генезисе жанра эпистолярного „путешествия” в русской литературе второй половины XVIII века*, (в:) *Художественно-документальная литература (история и теория). Межвузовский сборник научных трудов*, отв. ред. Л.А. Розанова, Иваново 1984, с. 112–117.

³³ Р.В. Чичинадзе, *Жизнь и журналистско-литературная деятельность Петра Ивановича Шаликова (Шаликашвили). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук*, Тбилиси 1971; Ю.В. Жукова, „Женская тема” на страницах журнала „Аз-лая” (1808–1812 гг.) кн. П.И. Шаликова, (в:) *О благородстве и преимуществе женского пола. Из истории женского вопроса в России. Сборник научных трудов*, ред. и состав. Р.Ш. Генелин, Санкт-Петербург 1997, с. 38–50.

grafią i rysami osobowości pisarza oraz, po drugie, wpisywanie ich w kontekst europejskiego życia kulturalnego i społecznego schyłku XVIII wieku. Oba ujęcia zaważyły na kształcie dwóch podstawowych, jak się wydaje, pozycji w literaturze przedmiotu na ten temat, jakimi są prace Wasilija Sipowskiego³⁴ oraz Jurija Łotmana i Borisa Uspienskiego³⁵.

W monografii Sipowskiego – z racji czasu powstania jak gdyby zamykającej dziewiętnastowieczne studia w tym zakresie – obydwaj założenia zrealizowano w rozdziałach drugim i trzecim: w pierwszym zarysowuje badacz dzieje publikacji dzieła oraz dokonuje analizy tekstologicznej jego pierwszych wydań, przedstawia zachodnioeuropejskie źródła inspiracji pisarza, wysuwając na tej podstawie wnioski na temat gatunku *Listów podróżnika rosyjskiego* oraz próbując wskazać w literaturach obcych pozycje najbardziej zbliżone pod względem genologicznym; drugi wypełnia badacz analizą *Listów podróżnika rosyjskiego*, opierając ją na trzech aspektach – biograficznym, historycznoliterackim i historycznokulturowym, a także sygnalizuje wpływ dzieła Karamzina na pozostałe rosyjskie podróże sentymentalne. „Od tekstu do osobowości autora i od osobowości autora z powrotem do tekstu” – oto jak ujmują Łotman i Uspienski pierwszy sposób odczytania Karamzinowskiej podróży sentymentalnej³⁶; aby zilustrować drugą zasadę, sięgają po słowa Fiodora Busłajewa³⁷, innego dziewiętnastowiecznego badacza dorobku Karamzina, który w jubileuszowym roku 1866 nazwał *Listy podróżnika rosyjskiego* „zwierciadłem, w którym odbiła się cała cywilizacja europejska”³⁸. Za cel stawiają sobie ci badacze przeniknięcie Karamzinowskiej wizji kultury europejskiej i prześledzenie stosunku prozaika do ówczesnych wydarzeń, w tym rewolucji francuskiej; nieobce są im też kwestie przynależności gatunkowej dzieła oraz jego ukształtowania językowego. Tematy do badań zostają dobrane przez Łotmana i Uspienskiego w taki sposób, by – jak zauważa w recenzji ich pracy A. Zorin – najpełniej zilustrować zastosowane przez Karamzina zasady przekształcania „życiowej empirii podróży” w twór artystyczny³⁹.

Zbędne wydaje się podkreślanie, że jako jedna z najważniejszych pozycji prozy rosyjskiej XVIII stulecia podróż sentymentalna Karamzina jest – podob-

³⁴ В.В. Сиповский, Н.М. Карамзин, автор „Писем русского путешественника”, Санкт-Петербург 1899. Zob. także: *idem*, К литературной истории „Писем русского путешественника” Н.М. Карамзина, Санкт-Петербург 1897–1898.

³⁵ Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский, „Письма русского путешественника” Карамзина и их место в развитии русской культуры, (w:) Ю.М. Лотман, Карамзин. Сотворение Карамзина. Статьи и исследования 1957–1990. Заметки и рецензии, Санкт-Петербург 1997, s. 484–564.

Praca Łotmana i Uspienskiego pochodzi z 1984 roku i została włączona do przygotowanego w tym roku wydania Karamzinowskiej podróży sentymentalnej w serii „Литературные памятники” (Н.М. Карамзин, Письма русского путешественника, Ленинград 1984, s. 525–606). Łotman jest jednym z redaktorów tego wydania oraz współautorem komentarzy i przypisów do tekstu. *Listów podróżnika rosyjskiego* dotyczą też inne prace Łotmana, w którego dorobku naukowym tematyka Karamzinowska zajmuje jedno z głównych miejsc; one również znalazły się w tomie z 1997 roku.

³⁶ Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский, *op. cit.*, s. 489.

³⁷ Zob. też: Ф.И. Буслаев, О литературе. Исследования. Статьи, Москва 1990.

³⁸ Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский, *op. cit.*, s. 489.

³⁹ А. Зорин, Новые аспекты старых проблем, „Вопросы литературы” 1985, № 7, s. 215.

не як Radiszczewowska *Podróż z Petersburga do Moskwy* – розпатrywана в різного роду синтезах літературних, починаючи від зарисовів історії літератури російської (в одному з них особняком розділено твори оповідей і подорожі сентиментальної⁴⁰), через синтези літератури російської XVIII століття, а закінчуючи на монографіях сентименталізму російського і зарисовках російської прози сентиментальної. Важливіші з них – Г.А. Гуківського, П.А. Орлова – були вже згадані⁴¹. *Листи подорожника російського* були теж описані в зарисовках життя і творчості Миколая Карамзіна виходячих з пера літературознавців як російських⁴², так і західних⁴³. Зображення про багатість праць стосуючих Карамзіновської подорожі сентиментальної дає бібліографія опублікована в 1999 році⁴⁴.

Більше детальніші студії над *Листами подорожника російського* концентрують навколо наступних проблем: зв'язків твору з ідеологією освітньою (Л.Г. Кіслагіна і ін.⁴⁵), зв'язків з літературою творців західноєвропейських, від Шекспіра, через Вольтера, до Sterne'a (П.Р. Заборов, В. Соколов, Ф.З. Канунова, К.Н. Атарова і ін.⁴⁶), рецепції в окремих країнах (М.А. Арзуманова, Д.М. Шарьпкін⁴⁷) і перекладів на мови іноземні (Т.А. Бикова, В. Ковальчук⁴⁸), відбиття в творчості поглядів соціально-політичних письменника,

⁴⁰ А.Я. Кучеров, *Сентиментальная повесть и литература путешествий*, (в:) *История русской литературы*, ред. тома В.В. Гиппиус, В.А. Десницкий, Б.С. Мейлах, т. 5, Москва 1941, с. 106–120.

⁴¹ Zob. także: С.Э. Павлович, *Пути развития русской сентиментальной прозы XVIII века*, Саратов 1974, с. 60–125.

⁴² Zob. m.in.: Е.И. Осетров, *Три жизни Карамзина. Роман-исследование*, Москва 1989; И.З. Серман, *Литературное дело Карамзина*, Москва 2005.

⁴³ Zob. m.in.: Н. Rothe, N.M. Karamzins europäische Reise: *Der Beginn des russischen Romans. Philologische Untersuchungen*, Berlin – Zürich 1968; R.B. Anderson, N.M. Karamzin's Prose. *The Teller in the Tale. A study in narrative technique*, Houston 1974; *Essays on Karamzin: Russian man-of-letters, political thinker, historian, 1766–1826*, edited by J.L. Black, Mouton – The Hague – Paris 1975; I. Gorbатов, *Formation du Concept de Sentimentalisme dans la Littérature Russe. L'Influence de J.J. Rousseau sur l'Oeuvre de N.M. Karamzine*, New York 1991.

⁴⁴ Николай Михайлович Карамзин. *Указатель трудов, литературы о жизни и творчестве 1883–1993*, отв. ред. А.А. Либерман, Москва 1999.

⁴⁵ Л.Г. Кислягина, Н.М. Карамзин как явление европейской культуры эпохи Просвещения, (в:) *Человек эпохи Просвещения*, отв. ред. Г.С. Кучеренко, Москва 1999, с. 48–61.

⁴⁶ П.Р. Заборов, *От классицизма к романтизму*, (в:) *Шекспир и русская культура*, под ред. М.П. Алексеева, Москва – Ленинград 1965, с. 76–80; Б. Соколов, „Письма русского путешественника” и „Кандид”, „Вопросы литературы” 1988, № 1, с. 211–215; Ф.З. Канунова, *Карамзин и Стерн, „XVIII век”*, Сб. 10 (*Русская литература XVIII века и ее международные связи*), отв. ред. И.З. Серман, Ленинград 1975, с. 258–264; К.Н. Атарова, *Лоренс Стерн и жанр путешествия в русской литературе конца XVIII века (на материале творчества А. Радищева и Н. Карамзина)*, (в:) *Писатель и жизнь. Сборник историко-литературных, теоретических и критических статей*, Москва 1978, с. 133–145.

⁴⁷ М.А. Арзуманова, *Перевод английской рецензии на „Письма русского путешественника” из бумаг А.С. Шишкова, „XVIII век”*, Сб. 8 (*Державин и Карамзин в литературном движении XVIII – начала XIX века*), под ред. П.Н. Беркова, Ленинград 1969, с. 309–323; Д.М. Шарьпкин, *Русская литература в скандинавских странах*, Ленинград 1975, с. 19–20.

⁴⁸ Т.А. Бикова, *Переводы произведений Карамзина на иностранные языки и отклики на них в иностранной литературе, „XVIII век”*, Сб. 8, *op. cit.*, с. 324–342; W. Kowalczuk, *O polskich tłumaczeniach utworów Mikołaja Karamzina, „Slavia Orientalis”* 1977, nr 1, s. 3–16.

w tym stosunku do rewolucji francuskiej (M.W. Iwanow, J.W. Stiennik i in.⁴⁹), interpretacji pobytu podróżnika w krajach europejskich (M.W. Arszeniewa, A.S. Jelizarow, E.M. Żyliakowa i in.⁵⁰), w tym w Szwajcarii (M.W. Iwanow, N. Popowa, R.J. Danilewski i in.⁵¹), powiązań z działalnością wydawniczą Karamzina (N.A. Marczenko, K. Kluczkin⁵²), gatunku (P.P. Aleksiejew, T.J. Awtu-chowicz⁵³), metody artystycznej i poetyki (W.A. Michelson, W.I. Głuchow, W. Kowalczyk, Ł. Kusiak-Skotnicka, T.A. Ałpatowa i in.⁵⁴), wpływu dzieła na prozę rosyjską (J.A. Krasnoszczekowa, L.A. Sapczenko, I.W. Banach i in.⁵⁵).

⁴⁹ М.В. Иванов, *Проблемы истории и французская революция в творчестве Карамзина 1790-х годов*, „Русская литература” 1974, № 2, с. 134–142; Ю.В. Стенник, *Тема великой французской революции в консервативной литературе и публицистике 1790-х годов*, (в:) *Великая французская революция и русская литература*, отв. ред. Г.М. Фридендер, Ленинград 1990, с. 69–90.

⁵⁰ М.В. Арсеньева, *Характер изображения европейской действительности в „Письмах из Франции” Д.И. Фонвизина и „Письмах русского путешественника” Н.М. Карамзина*, (в:) *Вопросы истории литературы и методики ее преподавания* („Ученые записки Государств. педагог. института им. А.И. Герцена”, т. 507), Мурманск 1971, с. 50–60; А.С. Елизаров, *Видел ли Карамзин гробницу графа д’Аркура?* „Русская речь” 1992, № 2, с. 64–67; Э.М. Жилыкова, *Англия глазами Н.М. Карамзина и В.А. Жуковского*, „Карамзинский сборник”, вып. 3 (*Национальные традиции и европеизм в русской культуре*), отв. ред. С.М. Шаврыгин, Ульяновск 1999, с. 8–15.

⁵¹ М.В. Иванов, *Мир Швейцарии в „Письмах русского путешественника”*, „XVIII век”, Сб. 10, *op. cit.*, с. 296–302; Н. Попова, *С Карамзиным по Швейцарии*, „Иностранная литература” 1981, № 11, с. 242–247; Р.Ю. Данилевский, *Россия и Швейцария. Литературные связи XVIII–XIX вв.*, отв. ред. Ю.Д. Левин, Ленинград 1984, с. 90–113.

⁵² Н.А. Марченко, *„Письма русского путешественника” в структуре „Московского журнала” Н.М. Карамзина*, (в:) *История литературы и художественное восприятие. Сборник научных трудов*, отв. ред. М.М. Кедрова, Тверь 1991, с. 94–101; К. Ключкин, *Сентиментальная коммерция: „Письма русского путешественника” Н.М. Карамзина*, „Новое литературное обозрение” 1997, № 25, с. 84–98.

⁵³ П.П. Алексеев, *Ресурсы продуктивности жанра „Писем русского путешественника” Н.М. Карамзина*, „Карамзинский сборник”, ч. 1 (*Биография. Творчество. Традиции. XVIII век*), отв. ред. С.М. Шаврыгин, Ульяновск 1997, с. 84–100; Т.Е. Автухович, *Проблема романа или роман как проблема в „Письмах русского путешественника” Н.М. Карамзина*, (в:) *Взаимодействие литератур в мировом литературном процессе. Проблемы теоретической и исторической поэтики. Материалы международной научной конференции*, ч. 2, под ред. Т.Е. Автухович, Гродно 1998, с. 414–420.

⁵⁴ В.А. Михельсон, *„Письма русского путешественника” Карамзина в их отношении к реализму*, (в:) *Метод и мастерство*, вып. 1 (русская литература), под ред. В.В. Гура, Вологда 1970, с. 66–76; В.И. Глухов, *„Письма русского путешественника” как художественная система. (К вопросу о внутренних закономерностях развития литературы)*, (в:) *Язык и стиль. Типология и поэтика жанра*, отв. ред. Д.Н. Медриш, Волгоград 1976, с. 3–34; W. Kowalczyk, *Proza Mikołaja Karamzina. Problemy poetyki*, Lublin 1985; Ł. Kusiak-Skotnicka, *Uwagi o poetyce „Listów podróżnika rosyjskiego” Mikołaja Karamzina*, „Slavica Wratislaviensia” 1985, XXXIII, s. 3–16; Т.А. Аłпатова, *Взаимодействие прозы и поэзии в художественной системе „Писем русского путешественника” Н.М. Карамзина*, (в:) *XVIII век: судьбы поэзии в эпоху прозы. Сборник научных работ*, отв. ред. Н.Т. Пахсарьян, Москва 2001, с. 184–197.

⁵⁵ Е.А. Краснощекова, *„Фрегат Паллада”: „путешествие” как жанр* (Н.М. Карамзин и И.А. Гончаров), „Русская литература” 1992, № 4, с. 12–30; Л.А. Сапченко, *„Письма русского путешественника” Н.М. Карамзина и „Усыпальница без праха. Записки сентиментального созерцателя” Л. Бежина. (К вопросу о карамзинских традициях в современной русской прозе)*, „Карамзинский сборник”, ч. 1, *op. cit.*, с. 123–127; И.В. Банах, *„Странник” Вельтмана и жанр сентиментального путешествия*, (в:) *Взаимодействие литератур...*, *op. cit.*, с. 59–65.

Boźcem do podejmowania studiów nad *Listami podróżnika rosyjskiego* stawia się często jubileusze związane z Karamzinem⁵⁶. W dwusetną rocznicę jego urodzin opublikowano okolicznościowy tom z serii „XVIII век” z pracami uczestników konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Literatury Rosyjskiej AN ZSRR w Leningradzie 6–7 grudnia 1966 roku⁵⁷. Z okazji dwieście trzydziestej rocznicy urodzin pisarza i sto siedemdziesiątej rocznicy jego śmierci ukazał się w Uljanowsku pierwszy tom z serii „Карамзинский сборник”⁵⁸; najwięcej materiałów na temat *Listów podróżnika rosyjskiego* zawierają tomy z lat 1997 i 1998. Osobne miejsce zajmują publikacje okolicznościowe z XIX wieku⁵⁹.

Podróż z Petersburga do Moskwy należy do najczęściej i najszerzej omawianych dzieł osiemnastowiecznej prozy rosyjskiej. Poza względami merytorycznymi zadecydowała o tym opinia „dzieła rewolucyjnego”, stworzonego przez „pierwszego rosyjskiego rewolucjonistę”. Odrzucenie „klucza politycznego” pozwoliło (co pokazuje m.in. tom z 2001 roku⁶⁰) na dokonanie w badaniach nad Radiszczewowską podróżą sentymentalną wielu przewartościowań i rewizji oraz wprowadzenie do nich nowych ujęć i kontekstów interpretacyjnych.

Najwcześniejszy etap zainteresowania *Podróżą z Petersburga do Moskwy* należy wiązać z działalnością synów pisarza, Nikołaja i Pawła. W ich szkicach o życiu i twórczości Radiszczewa, wydanych pod wspólnym tytułem w 1959 roku, omówienie jego dokonań literackich ustępuje jednak miejsca odtworzeniu drogi życiowej⁶¹.

Z podobną sytuacją mamy do czynienia w pracach L.I. Kułakowej, J.G. Sality i W.A. Zapadowa⁶², D.S. Babkina⁶³ i A.G. Tatarincewa⁶⁴, pomyślanych – na co wskazują ich tytuły – jako próby oświetlenia poszczególnych okresów w życiu Radiszczewa. Obok biografii nie przechodzi obojętnie żaden badacz jego podróży sentymentalnej.

Odwrotne proporcje – ograniczenie faktów biograficznych na rzecz przedstawienia pisarstwa Radiszczewa – zostały przyjęte w całościowych syntezach życia i twórczości prozaika. W monografiach tych – L.I. Kułakowej⁶⁵, D.S. Babkina⁶⁶ czy A.I. Starcewa⁶⁷ – *Podróż z Petersburga do Moskwy* poświęcono od-

⁵⁶ Zob. o tym: И. Павлова, *Три юбилея Н.М. Карамзина*, „Отчизна” 1991, № 10–12, с. 50–52.

⁵⁷ „XVIII век”, Сб. 8 (Державин и Карамзин в литературном движении XVIII–начала XIX века), Ленинград 1969.

⁵⁸ „Карамзинский сборник” (Творчество Н.М. Карамзина и историко-литературный процесс. Сборник статей), отв. ред. С.М. Шаврыгин, Ульяновск 1996.

⁵⁹ Zob. m.in.: Д.Н. Анучин, *Столетие „Писем русского путешественника”*, Москва 1891.

⁶⁰ А.Н. Радищев: исследования и комментарии. Сборник научных трудов, под ред. М.В. Строганова и С.А. Васильевой, Тверь 2001.

⁶¹ *Биография А.Н. Радищева написанная его сыновьями*, подготов. текста, статья и примеч. Д.С. Бабкина, Москва – Ленинград 1959.

⁶² Л.И. Кулакова, Е.Г. Салита, В.А. Западов, *Радищев в Петербурге*, Ленинград 1976.

⁶³ Д.С. Бабкин, *Процесс А.Н. Радищева*, Москва – Ленинград 1952.

⁶⁴ А. Татаринцев, *Радищев в Сибири*, Москва 1977.

⁶⁵ Л.И. Кулакова, А.Н. Радищев. *Очерк жизни и творчества*, Ленинград 1949.

⁶⁶ Д.С. Бабкин, А.Н. Радищев. *Литературно-общественная деятельность*, Москва – Ленинград 1966.

⁶⁷ А.И. Старцев, *Радищев. Годы испытаний*, Москва 1990. Por.: *idem*, *Университетские годы Радищева*, Москва 1956; *idem*, *Радищев в годы „Путешествия”*, Москва 1960.

dzielne rozdziały. Do najczęściej rozpatrywanych w nich kwestii należą zawartość ideowa oraz problemy kompozycji i stylu, a także kształt artystyczny, wymowa i rola dwóch jej części, ody *Wolność* i *Słowa o Łomonosowie*.

Tło, na którym umieszcza się *Podróż z Petersburga do Moskwy*, stanowią – poza biografią Radiszczewa – epoka jej powstania oraz poglądy pisarza na poszczególne zagadnienia, w mniej lub bardziej widoczny sposób wyrażone na kartach dzieła. Pierwsze rozwiązanie przyjął w swej monografii Władimir Orłow, rozpatrujący związki *Podróży z Petersburga do Moskwy* z myślą oświeceniową oraz wpływ pisarstwa Radiszczewa na literaturę pierwszej połowy XIX wieku⁶⁸, a także Grigorij Makogonienko w monografii o „Radiszczewie i jego czasach”⁶⁹. Drugą grupę tworzą publikacje na temat poglądów ekonomicznych, społeczno-politycznych, pedagogicznych, filozoficznych prozaika, nawet – wchodząc w szczególności – jego sądów o antropologii, historii, wojskowości. Wiele z tych pozycji – częstokroć pisanych przez nieliteraturoznawców – ma charakter okolicznościowy, związany z rocznicami wydarzeń z życia i twórczości Radiszczewa.

Początek bardziej szczegółowych badań nad *Podróżą z Petersburga do Moskwy* przypada na trzy początkowe dziesięciolecia XX wieku, obfitujące w tomy studiów o tym dziele, często opatrzone aneksami z materiałami źródłowymi. W okresie tym wydano studia W.P. Siemiennikowa, a spośród pozycji zbiorowych – dwutomową edycję „materiałów do badań” podróży sentymentalnej Radiszczewa⁷⁰. Działalność badawcza Siemiennikowa koncentruje się na trzech zagadnieniach: genezie *Podróży z Petersburga do Moskwy*, kształcie tekstu dzieła w poszczególnych etapach powstawania oraz odzwierciedleniu w utworze (w tym w odzie *Wolność*) zapatrywań politycznych pisarza. Pierwszemu zagadnieniu – a w istocie przypuszczalnym związkom Radiszczewowskiej podróży sentymentalnej z *Fragmentem podróży do*** I*** T**** – poświęcone jest studium z 1916 roku⁷¹. Zawartość dwóch następnych prac – z lat 1922 i 1923 – koresponduje z treścią wspomnianego tomu zbiorowego z 1935 roku: studium Siemiennikowa o „nowym tekście” *Podróży z Petersburga do Moskwy*, oparte na porównaniu rękopiśmiennych wariantów dzieła z jego wydaniem z 1790 roku, można zestawić z zamieszczonym tam wykazem rękopisów utworu i jego wydań⁷²; poglądom politycznym pisarza, stanowiącym obok genezy i wymowy ody *Wolność* główny temat Siemiennikowskich „szkiców i badań”⁷³, w tomie z 1935 roku poświęcone są artykuły M.W. Żyżki i J.L. Barskowa.

Do problemów podjętych przez Siemiennikowa i twórców zbioru materiałów z 1935 roku powracali wielokrotnie inni literaturoznawcy, potwierdzając

⁶⁸ В. Орлов, *Радищев и русская литература*, Ленинград 1952.

⁶⁹ Г.П. Макогоненко, *Радищев и его время*, Москва 1956.

⁷⁰ *Материалы к изучению „Путешествия из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева*, т. 1–2, Москва – Ленинград 1935.

⁷¹ В.П. Семенников, *Когда Радищев задумал „Путешествие”?* („Отрывок путешествия в *** И*** Т***” 1772 г. и „Путешествие из Петербурга в Москву” 1790 г.), Москва 1916.

⁷² *Идет, Новый текст „Путешествия из Петербурга в Москву” Радищева*, Москва 1922.

⁷³ *Идет, Радищев. Очерки и исследования*, Москва – Петроград 1923.

i uzupełniając ustalenia poprzedników albo podejmując polemikę z nimi. Bogatego opracowania, jak dowodzą przytoczone wcześniej przykłady, doczekały się poglądy społeczno-polityczne Radiszczewa oraz związki jego podróży sentymentalnej z *Fragmentem podróży do*** I*** T****; podobnie rzecz ma się z problemem rekonstrukcji etapów pracy pisarza nad dziełem i dziejów jego publikacji. Duże zasługi na tym polu położył Władimir Zapadow, spod którego pióra wyszła „tablica genealogiczna” redakcji i odpisów *Podróży z Petersburga do Moskwy*⁷⁴, wieńcząca długoletnie badania w tym zakresie prowadzone – z różnymi rezultatami – przez D.I. Anuczyna, L.I. Kułakową, G.I. Siennikowa, D.S. Babkina, M.G. Altszulliera⁷⁵, a także S.M. Babincewa, M.A. Rachmatullina i A.G. Tatarincewa⁷⁶. Dziejom wydania dzieła Radiszczewa są poświęcone artykuły A.G. Tatarincewa i A. Starcewa⁷⁷, a krąg jego pierwszych czytelników oświetlają artykuły K.W. Siwkowa i J.M. Łotmana⁷⁸. Nie zapomniano jednocześnie o kontynuowaniu – również rozpoczętych wcześniej – studiów nad wymową i kształtem artystycznym *Podróży z Petersburga do Moskwy*. Najsilniejszy związek z poprzednią grupą prac wykazuje monografia Jurija Kariakina i Jewgienija Plimaka, która łączy informacje o kolejnych redakcjach utworu z analizą wymowy jego poszczególnych fragmentów, a także umieszcza go w licznych kontekstach interpretacyjnych, wiążąc m.in. z pisarstwem zachodnioeuropejskim; autorzy dokonują przeglądu i oceny prac o Radiszczewie, często pole-

⁷⁴ В.А. Западов, *Работа А.Н. Радищева над „Путешествием”*. (Еще раз о проблемах радищевской текстологии), „Русская литература” 1970, № 2, с. 161–172; *idem*, *Пять загадок радищевской текстологии*. (Работа А.Н. Радищева над „Путешествием”), „Русская литература” 1981, № 2, с. 131–149.

⁷⁵ Д.И. Анучин, *Судьба первого издания „Путешествия” Радищева*, Москва 1918; Л.И. Кулакова, *К вопросу о тексте оды А.Н. Радищева „Вольность”*, „Известия АН СССР. Отделение литературы и языка” 1956, т. XV, вып. 2, с. 150–158; Л.И. Кулакова, *Из истории создания и судьбы великой книги*. (Новые материалы о Радищеве), „Ученые записки Ленинградского государств. педагог. института” 1956, т. XVIII, с. 5–25; Г.И. Сенников, *Проблема текста оды „Вольность” А.Н. Радищева и идейно-художественное своеобразие лирики*, „Ученые записки Карагандинского государств. педагог. института” 1962, т. III, вып. 1, с. 99–130; Д.С. Бабкин, *Проблемы радищевской текстологии*, „Русская литература” 1969, № 2, с. 95–97; М.Г. Альтшуллер, *Вновь найденный список „Путешествия из Петербурга в Москву”*, „Русская литература” 1969, № 2, с. 125–128. Пор.: Г. Шторм, *Потаенный Радищев. Вторая жизнь „Путешествия из Петербурга в Москву”*, Москва 1974.

⁷⁶ С.М. Бабинцев, *Новые ранние списки „Путешествия из Петербурга в Москву”, „XVIII век”*, Сб. 3, отв. ред. П.Н. Берков, Москва – Ленинград 1958, с. 540–544; А.Г. Татаринцев, *Неизвестная редакция „Путешествия из Петербурга в Москву”*, „Русская литература” 1970, № 4, с. 80–94; *idem*, *Последняя корректура „Путешествия из Петербурга в Москву”*, (в: *Вопросы русской и зарубежной литературы*, Пермь 1974, с. 33–36; М.А. Рахматуллин, *Неизвестный список „Путешествия из Петербурга в Москву”*, „Вопросы истории” 1980, № 6, с. 168–170.

⁷⁷ А.Г. Татаринцев, *Пути и судьбы книги Радищева*, „Русская литература” 1977, № 3, с. 77–86; А. Старцев, *О прижизненных изданиях Радищева*, „Вопросы литературы” 1984, № 1, с. 190–193.

⁷⁸ К.В. Сивков, *Читатели и распространители „Путешествия из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева в конце XVIII века*, „Исторические записки” 1952, № 40, с. 279–282; Ю.М. Лотман, *Неизвестный читатель XVIII века о „Путешествии из Петербурга в Москву”*, „Ученые записки Тартусского университета. Труды по русской и славянской филологии” 1963, VI.

mizując z poprzednikami⁷⁹. Niejako na przeciwnym biegunie pod względem doboru rozpatrywanych problemów znajduje się znana publikacja Lubow Kulakowej i Władimira Zapadowa. Ma ona postać komentarza do wybranych – kluczowych dla wymowy ideowej lub niezrozumiałych – zdań, fraz i pojedynczych słów z kolejnych rozdziałów Radiszczewowskiej podróży sentymentalnej, natomiast biografia pisarza oraz dzieje powstania i publikacji dzieła są traktowane jako coś dodatkowego i zostają ograniczone do minimum⁸⁰. Jeszcze inne sposoby omówienia *Podróży z Petersburga do Moskwy* wybierają Aleksander Tatarincew oraz Walerij Gunija: obaj zajmują się problemami poetyki, ale pierwszy omawia zastosowane w utworze zabiegi satyryczne oraz przedstawia poglądy Radiszczewa na istotę satyry i rolę śmiechu w dziele literackim⁸¹, a z kolei drugi porusza kwestie gatunku i zasad kompozycyjnych oraz koncepcji narratora i metod kreowania postaci⁸². Z połączeniem tych rozwiązań mamy do czynienia w pracach popularyzatorskich o życiu i twórczości Radiszczewa, przeznaczonych dla szerokiego kręgu czytelników.

Próbowi kompleksowego przedstawienia podlegała nie tylko całość *Podróży z Petersburga do Moskwy*, ale także jej poszczególne części składowe. Oddzielnych opracowań doczekały się wśród nich rozdziały *Spasskaja Polest'* (L.W. Kriestowa⁸³) i *Chotiłow* (J. Bonamour⁸⁴), zgodnie uznawane przez badaczy za kluczowe fragmenty utworu, a także *Tosna* (G.N. Moisiejewa⁸⁵), *Podbieriezje* (A.A. Kostin⁸⁶), *Jedrowo* (N.K. Piksanow⁸⁷) i *Twer* (T. Galczewa⁸⁸); jednoczesnej interpretacji kilku rozdziałów dokonali J.M. Łotman, A.K. Boczarowa i J.M. Nikiszow⁸⁹.

⁷⁹ Ю.Ф. Карякин, Е.Г. Плимак, *Запретная мысль обретает свободу. 175 лет борьбы вокруг идейного наследия Радищева*, Москва 1966.

⁸⁰ Л.И. Кулакова, В.А. Западов, А.Н. Радищев. „Путешествие из Петербурга в Москву”. *Комментарий*, Ленинград 1974.

⁸¹ А. Татаринцев, *Сатирическое воззвание к возмущению*, Саратов 1965.

⁸² В.А. Гунья, *Художественное своеобразие „Путешествия из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева (дискуссионные вопросы художественной формы)*, Тбилиси 1990.

⁸³ Л.В. Крестова, „Сон” в главе „Спасская Полесть” „Путешествия из Петербурга в Москву” Радищева, „Известия АН СССР. Отделение литературы и языка” 1957, т. XVI, вып. 4, с. 352–359.

⁸⁴ J. Bonamour, „Chotiłow” i „Wydropusk” w „Podróży z Petersburga do Moskwy” Radiszczewa, tłum. K. Matusiewicz, „Studia Rossica Posnaniensia” 1977, z. VIII, s. 3–17.

⁸⁵ Г.Н. Моисеева, *К пониманию идейного замысла „Путешествия из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева (глава „Тосна”), „XVIII век”, Сб. 13 (Проблемы историзма в русской литературе. Конец XVIII–начало XIX вв.)*, отв. ред. Г.П. Макогоненко и А.М. Панченко, Ленинград 1981, с. 185–191.

⁸⁶ А.А. Костин, *Композиция и проблематика главы „Подберезье” „Путешествия из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева*, (в:) А.Н. Радищев: русское и европейское просвещение, отв. ред. Н.Д. Кочеткова, Санкт-Петербург 2003, с. 19–35.

⁸⁷ Н.К. Пиксанов, „Бедная Анюта” Радищева и „Бедная Лиза” Карамзина. К борьбе реализма с сентиментализмом, „XVIII век”, Сб. 3, *op. cit.*, с. 309–325.

⁸⁸ Т. Галчева, *О некоторых особенностях коммуникативной ситуации в главе „Тверь” („Путешествие из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева)*, „Болгарская русистика” 1990, № 5, с. 20–26.

⁸⁹ Ю.М. Лотман, *Из комментариев к „Путешествию из Петербурга в Москву”, „XVIII век”, Сб. 12 (А.Н. Радищев и литература его времени)*, под ред. Г.П. Макогоненко, Ленинград 1977, с. 29–39; А.К. Бочарова, *Опыт прочтения полемиического текста в „Путешествии из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева*, „Ученые записки Пензенского государствен. педагог. института”

Uwagę przyciągają także inne samodzielne części składowe *Podróży z Petersburga do Moskwy*, głównie oda *Wolność*, tradycyjnie rozpatrywana w świetle wydarzeń amerykańskich drugiej połowy XVIII stulecia⁹⁰, oraz zamykające całość *Słowo o Łomonosowie*⁹¹.

Ostatnią grupę – najobszerniejszą i najbardziej zróżnicowaną pod względem metodologicznym i przede wszystkim tematycznym – tworzą szczegółowe studia problemowe. Radiszczewowska podróż sentymentalna jest przedstawiona w nich z punktu widzenia gatunku (N.I. Kowalewa, W.A. Gunija, N.O. Jegorowa⁹²), budowy i kompozycji (L.I. Kułakowa, A.G. Tatarincew, J.W. Stiennik i in.⁹³), poetyki i planu językowo-stylistycznego (A.P. Skaftymow, S.F. Jeleonski i in.⁹⁴), koncepcji postaci literackich, w tym ich realnych prototypów (A.G. Tatarincew, S.N. Trawnikow⁹⁵), powiązań z folklorem (N.W. Baranska, M.K. Azadowski, G.P. Makogonienko i in.⁹⁶), związków z filozofią

серия филологическая, 1972, т. 123, с. 3–79; Ю.М. Никишов, *Мудрость Радищева*, (в:) А.Н. Радищев. Исследования и комментарии..., с. 3–19.

⁹⁰ Н.Н. Болховитинов, *Россия и война США за независимость 1775–1783*, Москва 1976, с. 164–175; А.И. Старцев, *Ода Радищева „Вольность” и американская революция*, „Русская литература” 1987, № 2, с. 76–92; Г.И. Журавлева, *Риторические приемы в оде „Вольность”*, „Русская речь” 1990, № 3, с. 3–7.

⁹¹ И.З. Серман, „Слово о Ломоносове” и его место в „Путешествии из Петербурга в Москву”, (в:) *Проблемы изучения русской литературы XVIII века. Межвузовский сборник научных трудов, посвященных памяти профессора В. Западова*, отв. ред. Н.А. Буранок, Санкт-Петербург – Самара 2001, с. 222–231.

⁹² Н.И. Ковалева, *Жанровое своеобразие „Путешествия из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева. (Традиции и новаторство)*, (в:) *Проблемы изучения русской литературы XVIII века. От классицизма к романтизму*, вып. 1, Ленинград 1974, с. 98–106; В.А. Гунья, *О жанре „Путешествия из Петербурга в Москву”*, „Вестник Московского университета” 1975, № 4, с. 13–22; Н.О. Егорова, „Путешествие из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева и жанр симпозиума, (в:) *Жанры в историко-литературном процессе*, вып. 3, ред. Т.В. Мальцева, Санкт-Петербург 2005, с. 6–11.

⁹³ Л.И. Кулакова, *Композиция „Путешествия из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева (лекция)*, Ленинград 1972; А.Г. Татаринцев, *Проблема композиции в свете творческой истории произведения. „Путешествие из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева*, (в:) *Наследие революционных демократов и русская литература*, отв. ред. А.С. Бушмин, Саратов 1981, с. 334–344; Ю.В. Стенник, *Проблема композиции „Путешествия из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева*, (в:) *Скафтымовские чтения. Материалы научной конференции, посвященной столетию со дня рождения А.П. Скафтымова. 23–28 октября 1990 г.*, Саратов 1993, с. 12–16.

⁹⁴ А.П. Скафтымов, *Статьи о русской литературе*, Саратов 1958, с. 77–103; С.Ф. Елеонский, *Из наблюдений над языком и стилем „Путешествия из Петербурга в Москву”*. К изучению художественного своеобразия книги А.Н. Радищева, „XVIII век”, Сб. 3, *op. cit.*, с. 326–342.

⁹⁵ А.Г. Татаринцев, *Прототипы героев „Путешествия из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева*, „Русская литература” 1972, № 1, с. 87–94; *идет*, А.Н. Радищев. *Архивные разыскания и находки*, Ижевск 1984, с. 111–148; С.Н. Травников, *Документальные истоки образа „Приятеля Ч...” в „Путешествии из Петербурга в Москву”*. (Новые материалы о П.И. Челищеве), (в:) *Художественно-документальная литература (история и теория)*. Межвузовский сборник научных трудов, Иваново 1984, с. 19–31.

⁹⁶ Н.В. Баранская, „Путешествие из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева и устное народное творчество XVIII века, „Известия АН СССР. Отделение литературы и языка” 1952, т. XI, вып. 5, с. 411–420; М.К. Азадовский, *Статьи о литературе и фольклоре*, Москва – Ленинград 1960, с. 175–184; Г.П. Макогоненко, *Радищев*, (в:) *Русская литература и фольклор (XI–XVIII вв.)*, Ленинград 1970, с. 409–429.

i literaturą zachodnioeuropejską, w tym z pisarstwem Raynala, Mably'ego i Marmontela (W.I. Moriakow, J.M. Łotman, D.M. Szarypkin⁹⁷), paraleli w innych literaturach narodowych (A.S. Mylnikow, R.N. Czanturiszwili⁹⁸), szeroko rozumianych (wpływ, recepcja itp.) powiązań z ówczesnymi i późniejszymi pisarzami rosyjskimi, w tym W.W. Kapnistem oraz A.S. Puszkinem (W.P. Gurjanow, D.S. Babkin, B.S. Miejłach, I.W. Niemirowski i in.⁹⁹). Należy wspomnieć też o tematyce biblijnej w prozie Radiszczewa, jednym z tych zagadnień, na które więcej uwagi zwrócono dopiero w ostatnich czasach¹⁰⁰.

Porównując badania nad podróżą sentymentalną z badaniami nad pozostałymi gatunkami literackimi, nie sposób nie dostrzec ich specyficzności, związanej zapewne ze swoistością samej czynności podróżowania. Sprawia to, że istnieje w nich większa niż w innych przypadkach potrzeba sięgnięcia do prac teoretycznoliterackich, wykorzystania ich jako swego rodzaju podbudowy i źródła stosowanej terminologii. Jako podbudowa mogą być też wyzyskane prace z zakresu kulturoznawstwa.

Niniejsza monografia ma stanowić w zamierzeniu autorki próbę całościowego opracowania gatunku podróży sentymentalnej w literaturze rosyjskiej¹⁰¹. Jej zasadniczy zrąb tworzą dwie części: pierwsza zawiera zarys szeroko rozumianego tła kulturowego i przede wszystkim literackiego podróży sentymentalnej, drugą wypełnia omówienie poszczególnych utworów literackich (każdego z osobna

⁹⁷ В.И. Моряков, *Из истории эволюции общественно-политических взглядов просветителей конца XVIII века. Рейналь и Радищев*, Москва 1981; Ю.М. Лотман, *Радищев и Маблы*, „XVIII век”, Сб. 3, *op. cit.*, s. 276–308; Д.М. Шарыпкин, *Радищев и роман Мармонтеля „Велизарий”*, „XVIII век”, Сб. 12, *op. cit.*, s. 166–182.

⁹⁸ А.С. Мьльников, *Иоахим Штернберг и чешские параллели к „Путешествию” Радищева*, „XVIII век”, Сб. 12, *op. cit.*, s. 183–198; Р.Н. Чангуришвили, *„Мое путешествие из Тифлиса в Петербург” Гр. Орбелиани, „Письма русского путешественника” Н.М. Карамзина и „Путешествие из Петербурга в Москву” А.Н. Радищева (сопоставительно-типологический анализ)*, (в:) *Литературное содружество народов СССР*, ред. О.А. Баканидзе и Г.И. Ломидзе, Тбилиси 1983, s. 142–150.

⁹⁹ В.П. Гурьянов, *Когда В.В. Капнист познакомился с „Путешествием” Радищева?* „Русская литература” 1968, № 1, s. 202; Д.С. Бабкин, *В.В. Капнист и А.Н. Радищев*, „XVIII век”, Сб. 4, отв. ред. П.Н. Берков, Москва – Ленинград 1959, s. 269–288; Б.С. Мейлах, *„Путешествие из Москвы в Петербург” Пушкина*, „Известия АН СССР. Отделение литературы и языка”, т. VIII, вып. 3, s. 216–228; И.В. Немировский, *Статья А.С. Пушкина „Александр Радищев” и общественная борьба 1801–1802 годов*, „XVIII век”, Сб. 17, отв. ред. А.М. Панченко, Санкт-Петербург 1991, s. 123–134.

¹⁰⁰ Е.Д. Кукушкина, *Библейские мотивы у А.Н. Радищева*, „Русская литература” 2000, № 1, s. 119–123.

¹⁰¹ Za podstawę posłużyły w większości wydania (przeważnie pierwsze) z przełomu XVIII i XIX wieku; one także stały się źródłem cytatów, przytaczanych – poza pojedynczymi sformułowaniami (wprowadzanymi w przekładzie własnym – M.D.) w języku oryginału. Wydania późniejsze – z XX wieku – zostały wykorzystane (z różnych powodów) m.in. w trzech przypadkach: *Mieszkańca przedmieścia* M.N. Murawiova, zamieszczonego w przygotowanej przez P.A. Orłowa w 1979 roku antologii opowieści sentymentalnych, *Listów podróżnika rosyjskiego*, wydanych w 1984 roku w serii „Литературные памятники”, oraz *Podróży z Petersburga do Moskwy*, wydanej (w tłumaczeniu polskim; przekład stał się tu też źródłem cytatów) w serii II „Библиотеки Народowej” w 1954 roku.

albo większych grup), mające odsłonić rozmaite – dotychczas słabo uświadamiane – oblicza rosyjskiej podróży sentymentalnej. Całość uzupełnia przedstawienie – w niniejszych *Uwagach wstępnych* – stanu badań nad podjętym zagadnieniem oraz zawarte w *Zakończeniu* omówienie oczywistego (mimo rozlegania się w różnym czasie głosów krytyki) wkładu podróży sentymentalnej w rozwój literatury rosyjskiej.

Należy dodać, że oparte na przedstawionych założeniach studia nad rosyjską podróżą sentymentalną stanowią wycinek prac nad całym dorobkiem sentymentalizmu rosyjskiego, nastawionych w szczególności na badanie struktury genologicznej tego kierunku literackiego i miejsca zajmowanego w niej przez formy prozatorskie¹⁰². Za motto do nich mogą służyć słowa Borisa Ejchenbauma, że „już dawno pojawiła się potrzeba potraktowania tak zwanego sentymentalizmu [...] nie jako naiwnego światopoglądu, przygotowującego grunt pod romantyzm, lecz jako systemu literackiego, [...] bynajmniej nie naiwnego”¹⁰³, a także odpowiedź Jurija Łotmana na pytanie o wybór przełomu XVIII i XIX stulecia na przedmiot badań kulturoznawczych: „z jednej strony jest to dla nas czas dość bliski (cóż znaczy dla historii 200–300 lat?) i ściśle związany z naszym dzisiejszym życiem; jest to czas, gdy formowały się cechy nowej kultury rosyjskiej, kultury nowych czasów; z drugiej strony jest to czas na tyle odległy, że wiele zostało już zapomniane”¹⁰⁴. Jak wynika z przedstawionego przeglądu literatury przedmiotu, sugestie obu badaczy nie znalazły do tej pory wielu realizatorów.

¹⁰² Zob.: M. Dąbrowska, *Rosyjska opowieść sentymentalna przełomu XVIII i XIX wieku*, Warszawa 2003.

¹⁰³ Б.М. Эйхенбаум, *Предисловие*, (в:) *Русская проза...*, *op. cit.*, s. 7.

¹⁰⁴ Ю.М. Лотман, *Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII–начало XIX века)*, Санкт-Петербург 1997, s. 14.